

УДК [94(477):329.11] «1917/1920»

© Оксана Трачук
(Чернівці)

**АЛЬТЕРНАТИВНІ ПІДХОДИ
КОНСЕРВАТИВНИХ СИЛ ЩОДО
ПЕРСПЕКТИВ НАЦІОНАЛЬНОГО
ПОСТУПУ УКРАЇНИ В РЕВОЛЮЦІЙНУ
ДОБУ 1917-1920 рр.**

У статті проаналізовано позицію українських консервативних сил щодо проблем національно-державного будівництва України в революційну добу 1917-1920 рр. Автор виділяє дві основні групи – проросійську та українську державницьку. До першої належали Протофіс і Всеукраїнський союз землевласників, які виступали за «єдину неподільну Росію». До другої групи – УДХП, Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян), УНП, які головним своїм завданням вбачали сприяння утвердженню української незалежної держави.

Ключові слова: національно-державне будівництво України, Протофіс, Всеукраїнський союз землевласників, УДХП, Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян), УНП.

А. Трачук

**Альтернативные подходы консервативных сил
относительно перспектив национального развития
Украины в революционную эпоху 1917-1920 гг.**

В статье проанализирована позиция украинских консервативных сил в вопросах национально-государственного строительства Украины в революционный период 1917-1920 рр. Автор выделяет две основные группы – пророссийскую и украинскую. К первой относились Протофис и Всеукраинский союз земельных собственников, которые выступали за «единую нераздельную Россию». Ко второй группе – УДХП, Всеукраинский союз хлеборобов-собственников (крестьян), УНП, которые главным своим заданием считали содействие укреплению украинского независимого государства.

Ключевые слова: национально-государственное строительство Украины, Протофис, Всеукраинский союз земельных собственников, УДХП, Всеукраинский союз хлеборобов-собственников (крестьян), УНП.

O. Trachuk

**The Alternative Approaches of Conservative Forces
on the Prospects of National Development of
Ukraine in the Revolutionary Period in 1917-1920**

The article deals with the position of Ukrainian Conservative Parties concerning the problems of Ukrainian national construction in the revolutionary

банов зробив заяву від імені своєї партії: «Поки нема остаточної згоди з Тимчасовим урядом щодо Секретаріату, доти фракція займає вичікуюче становище щодо своєї тактики в найближчій будучині»¹⁶. Показовим є той факт, що в цьому питанні меншовиків і Бунд підтримували кадети, про що їх представник сказав: «Партія кадетів стоїть на тій же самій точці погляду, що й партія меншовиків»¹⁷. Це свідчить про те, що в національних питаннях позиції всіх російських партій збіглися, незалежно від їхньої ідеології та соціальної орієнтації. Водночас за визнання Генерального Секретаріату крайовим органом влади в Україні висловилися «Павлей Ціон», Польська соціалістична партія, Польський демократичний централ.

Загалом, аналізуючи стосунки між українськими та неукраїнськими партіями в Центральній Раді до жовтневого перевороту в Петербурзі, варто зазначити, що останні прагнули проводити політику, відповідну власним партійним уявленням, що часто не зовсім збігалася з позицією українського національно-визвольного руху. Погодившись увійти до складу Центральної Ради, неукраїнські партії намагалися певним чином пригальмувати розвиток процесу українського державотворення, навіть на рівні національно-територіальної автономії. Це виявлялося в тому, що більшість з них прагнула обмежити повноваження Генерального Секретаріату як крайового уряду й не дозволити йому перебрати на себе функції центрального уряду Росії.

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – В 2-х т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 124.

² Там само. – 207.

³ Там само. – С. 207-208.

⁴ Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. /Верстюк В. – К., 1997. – С. 90.

⁵ Там само.

⁶ Див.: Солдатенко В.Ф. Єврейське представництво в Центральній Раді // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. Тези до наукової конференції 19-20 листопада 1992 р. – Запоріжжя, 1992. – С. 54-56.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 10 зв.

⁸ Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 545.

⁹ Проблема державного статусу України в партійно-політичній боротьбі доби Центральної Ради: дис. ... канд. іст. наук /О.В.Старух – Запоріжжя, 1998. – С. 169.

¹⁰ Нова Рада. – 1917. – 3 серпня.

¹¹ Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 175.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – С. 177.

¹⁵ Там само. – С. 178.

¹⁶ Там само. – С. 211.

¹⁷ Там само.

period in 1917-1920. The author sorted out two main groups among the Conservative Parties, Russian and Ukrainian ones. The Protofis and Ukrainian Soyuz Zemlevlasnykiv belonged to the first one, they stated for «single indivisible Russia». The second group of Conservative Parties included UDKhP, Ukrainian Soyuz Khliborobiv-vlasnykiv (the peasants), UNP, which posed the main task to strengthen the Ukrainian independent state.

Keywords: Ukrainian national construction, Protofis, Ukrainian Soyuz Zemlevlasnykiv, UDKhP, Ukrainian Soyuz Khliborobiv-vlasnykiv (the peasants), UNP.

Особливістю політичної системи України в період революції 1917-1920 рр. було те, що правий фланг був слабо представлений.

Першою правою організацією, яка організаційно оформилася, був Союз земельних власників. Спочатку він діяв як регіональне відгалуження Всеросійського союзу земельних власників. За часів Центральної Ради він не відіграв помітної ролі. Його представники не були допущені до владних структур, тому він не мав впливу на формування державної політики. Членами Союзу були переважно поміщики та заможні селяни, які виступали проти земельної політики Центральної Ради. Більшість членів були неукраїнці й не підтримували гасла національно-визвольного руху. Ці обставини зумовили опозиційність Союзу щодо Центральної Ради. Його представники взяли активну участь у підготовці П. Скоропадським державного перевороту. Вони входили до складу створеної ним Української народної громади. На хліборобському з'їзді 29 квітня 1918 р. П. Скоропадський був проголошений гетьманом.

Найактивнішим періодом функціонування Союзу став період Української Держави. На партійному з'їзді в травні 1918 р. він був перейменований на Всеукраїнський союз земельних власників. Його лідери вважали, що П. Скоропадський мав прислухатися до думки провідної верстви суспільства – поміщиків, бо саме на їхньому представницькому з'їзді він був проголошений гетьманом. Тому через своїх представників у Раді Міністрів, урядових структурах, місцевих адміністраціях, земельних комісіях Союз намагався вплинути особисто на гетьмана і скорегувати державну політику в своїх інтересах.

Що торкається державного устрою, то Союз завжди виступав за «єдину неподільну Росію» і вважав, що Україна має бути її невід'ємною частиною. Українська Держава доби П. Скоропадського сприймалася лише як тимчасове утворення, поки не буде відтворена найбільшовицька Росія. Керівництво Союзу погодилося надати своїх членів до гетьманського уряду. Водночас більшість позицій гетьмана ними не поділялася.

З наближенням закінчення Першої світової війни Союз відкрито став виступати за відновлення союзу з Росією. Його члени взяли участь у приватній нараді власників Росії, яка пройшла у Києві у жовтні 1918 р. Нарада прийняла рішення, в яких зазначалася потреба відновлення єдиної Російської держави, включаючи й територію України. Її учасники вважали, що цю позицію повинно було висловити на мировій конференції, на якій мали розглядатися питання післявоєнного устрою Європи¹. Така позиція була підтримана й делегатами II з'їзду Всеукраїнського союзу землевласників, який відбувся у Києві на початку листопада 1918 р.

Не підтримуючи ідею української самостійної держави, Союз землевласників негативно ставився до політики українізації, яку намагався проводити П. Скоропадський. Насамперед, партійне керівництво виступало проти запровадження української мови як державної та проти українізації адміністративного апарату. Наприклад, у серпні 1918 р. до Міністерства внутрішніх справ була подана декларація, в якій уряду пропонувалося скасувати запровадженій Центральною Радою «галицько-латинський язук, некультурний і чуждий для України»². Ще більш категорично ця позиція була викладена у заяві ради Союзу під час формування коаліційного уряду в жовтні 1918 р.: «Рада хліборобів має намір звернутися до вищих сфер із вимогою ... припинити будь-які толки про можливість визнання української мови державною, шляхом визнання такою тільки російської мови, і прийняти всі міри для відбудови Росії в колишніх кордонах»³.

У питаннях організації влади Союз займав реакційну позицію, виступаючи проти демократичного виборчого права, запроваджене Тимчасовим урядом. 29 квітня 1918 р. делегати з'їзду землевласників не визнали чинності виборів до Установчих зборів, які пройшли у грудні 1917-січні 1918 рр. Ухвалена з'їздом резолюція пропонувала створити новий законодавчий орган на цензовій основі. Перед виборами треба було розробити відповідний виборчий закон. Цю резолюцію вирішено було передати гетьману⁴. Так, із першого дня гетьманату Союз землевласників намагався впливати на П. Скоропадського.

Вимогу повернення цензового виборчого права повторив і Всеукраїнський з'їзд землевласників, який пройшов 26-29 травня 1918 р. у Києві. У прийнятих ним документах пропонувалося реорганізувати місцеву владу. Всі земські зібрання, губернські та повітові управи пропонувалося розпустити й відновити посади губернських і повітових старост, яким мали підкорятися всі місцеві адміністративні органи. Вимагалось розпустити й волосні земства, а замість них відновити волосні правлін-

ня із волосними старостами на чолі. Обов'язковим вважалося звільнення з будь-яких посад чиновників, «заражених соціалізмом». На думку делегатів, необхідно було також провести ревізії всіх органів земського самоврядування, земельних комітетів і продовольчих управ, а потім розпустити їх⁵. Подібні вимоги містилися й у документах місцевих партійних форумів. Їх резолюції, постанови, рішення відсилалися П. Скоропадському.

В питаннях організації місцевої адміністрації керівництво Союзу відстоювало позицію, що основні посади мають займати його члени. Це неодноразово доводилося до гетьмана. Вже 1 травня 1918 р. делегація землевласників у складі 400 осіб на чолі з князями О. Голіциним і В. Кочубеєм віддала П. Скоропадському список кандидатів на зайняття посад губернських і повітових комісарів⁶. Інший партійний документ ще більш категорично заявляв: «Союз хліборобів-власників прохає зобов'язати земства та місцеву адміністрацію, всі галузі сільськогосподарського та торговельного значіння передати виключно до відання союзу хліборобів-власників, віданість котрих в державному будівництві випробовано на ділі»⁷.

Аналогічну позицію займав і Протофіс – Союз представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства. Ця організація утворилася навесні 1918 р. У березні відбулося зібрання представників різних промислових, торговельних, банківських і сільськогосподарських об'єднань, на якому було постановлено утворити Протофіс. Установчий з'їзд відбувся у травні 1918 р. після гетьманського перевороту. Його делегати запропонували гетьманському уряду внести зміни в міський статут у напрямі збільшення відсотка ценових елементів у міських думах, збільшення вікового і прожиткового цензу та введення 3 куріальної системи виборів⁸.

Практика організації адміністративної влади на місцях дуже скоро показала, що гетьман і його уряд майже повністю почали реалізовувати настанови Протофісу й Союзу земельних власників – у більшості місцевостей усі земські установи розпускалися, або їхня діяльність повністю контролювалася старостами. Саме під тиском цих політичних сил уряд ухвалив закон про вибори до місцевих органів влади на основі цензового права і 3 куріальної системи.

Члени Протофісу також не поділяли позицію гетьмана П. Скоропадського щодо необхідності розбудови української самостійної держави, виступали проти українізації державного апарату. В цьому їхні погляди повністю збігалися із позицією Союзу земельних власників.

Після з'їзду Протофісу, який відбувся у жовтні 1918 р., ухвалив документ, де зазначалося, що тільки федеративний союз із Росією може врятувати еконо-

міку України. На переконання делегатів, Україна повинна була послати спільного з Росією представника на мирну конференцію по закінченні Першої світової війни і разом відстоювати спільні інтереси⁹. В середині листопада 1918 р. на засіданні Ради міністрів міністри-протофісовці заявили про необхідність підпорядкування збройних сил України А. Денікіну, якого було проголошено головнокомандувачем усіх військових сил на території колишньої Російської імперії. Попри протести міністрів-есефів, які розцінювали цей крок як порушення суверенітету Української держави, уряд розіслав по всіх корпусах української армії наказ про можливість утворення «єдиного протибільшовицького фронту»¹⁰. Такі дії Протофісу доводили, що його члени не прагнули розбудувати Українську державу.

Водночас серед правих українських політичних сил були партії, які стояли на державницькій позиції. Насамперед, це Українська демократично-хліборобська партія, яка утворилася влітку 1917 р. У програмі УДХП був закріплений принцип незалежності України і головне завдання – боротьба за державний суверенітет «цілого українського народу»¹¹. У програмі зазначалося, що проголосити незалежну Українську державу і розробити основні засади її державного устрою мали Українські Установчі збори.

Позиція УДХП у питанні організації політичного устрою в країні була схожа до позиції більшості українських партій Центральної Ради. Партія виступала за створення демократичної республіки на чолі з Українським Сеймом як законодавчою владою. Термін дії Сейму мав складати чотири роки. Виконавча влада повинна була належати Генеральному Секретаріатові (Раді Міністрів), який був підзвітний Сейму. Відмінність поглядів УДХП від інших українських партій полягала в тому, що вона пропонувала запровадити в країні посаду президента з таким самим терміном дії, як і Сейм, – чотири роки. Водночас конкретні повноваження президента в програмі не визначалися. Вибори і президента, і парламенту повинні були проводитися на основі демократичних виборів за 5-членною формулою (всенародні, рівні, таємні, прямі, пропорційні) без будь-яких обмежень за соціальною, національною чи релігійною ознаками. Тобто, на відміну від згаданих вище правих партій, УДХП не визнавала цензове виборче право і виступала за запровадження демократичних принципів виборів.

Згідно з партійною програмою УДХП, на демократичній основі мали базуватися і всі державні закони. Вони повинні були забезпечити кожному громадянину держави загальнолюдські свободи – слова, друку, віросповідань, спілок, страйків і т.п., а також недоторканість особи. Перед законом усі громадяни мали рівні права та обов'язки. Програма ви-

знавала й можливість проведення всенародного референдуму як однієї з форм волевиявлення населення, припускалася також і законодавча ініціатива¹².

За доби Центральної Ради представники УДХП не були допущені до роботи у владних структурах. Причина цього полягала в тому, що провідні партії Центральної Ради, більш орієнтовані на соціалістичні перетворення в країні, оцінювали її як поміщицьку партію, яка не могла, на їх розуміння, брати участь у державницькій діяльності. Не поділяючи земельну політику Центральної Ради, УДХП стояла в опозиції щодо неї.

Після гетьманського перевороту УДХП загалом прихильно поставилася до нової влади. Але склад першого гетьманського уряду та його перші політичні кроки зумовили перехід партії до опозиції. На противагу Протофісу та Всеукраїнському союзу земельних власників, УДХП активно підтримувала програму П. Скоропадського щодо українізації державного апарату, відстоювання інтересів Української Держави на міжнародній арені. Один із активних членів партії В. Липинський був послом України у Відні.

Навіть коли восени 1918 р. під впливом міжнародної ситуації, як зазначалося вище, правлячі Протофіс і Всеукраїнський союз землевласників стали на позицію необхідності федеративного зв'язку України з Росією, УДХП залишалася вірною своєму головному програмному принципу – необхідності за будь-яких умов будувати самостійну суверенну Українську Державу.

Незмінність партійної позиції зафіксував II з'їзд УДХП, який пройшов наприкінці жовтня 1918 р. У прийнятій з'їздом резолюції «Про міжнародне становище України» підкреслювалося, що «всяка злука з Росією загрожує нам великими економічними збитками і визиском – конференція УДХП вважає потрібним доложити всіх своїх сил, щоб вільна й незалежна Держава Українська вдержалася»¹³. Окрему резолюцію з'їзд ухвалив щодо статусу державної мови. Тут категорично заявлялося: «щоб в українській державі державною мовою законом була визнана тільки мова українська, а ніяка інша»¹⁴.

В період Директорії УНР УДХП стояла в опозиції щодо її політики. Насамперед, партія виступала проти «трудового принципу» організації влади, вбачаючи в ньому вплив більшовизму. Хлібороби-демократи стояли на позиції парламентаризму на основі загального демократичного права. Вони не підтримали ідею скликання Трудового Конгресу і не брали участі у виборчій кампанії до нього. Але влітку 1919 р., коли державні установи УНР перебували в Кам'янці-Подільському, УДХП підтримала намагання членів комісій Трудового Конгресу в питанні відновлення їхньої діяльності та виступала за обмеження впливу Директорії на

урядову роботу та негайне скликання парламенту¹⁵. Протягом усього періоду Директорії партія виступала за залучення до державно-урядової роботи представників усіх українських політичних партій, включаючи й «правих» у розумінні правлячих соціалістичних партій.

Відхід керівництва Директорії УНР від «трудового принципу» та проголошення необхідності скликання Передпарламенту щиро вітався хліборобами-демократами. Однак реальна військово-політична ситуація не дала можливості реалізувати ці плани в житті. Після втрати Директорією української території значна частина членів партії емігрувала за кордон.

За кордоном за ініціативою одного із лідерів УДХП С. Шемета і при активній участі В. Липинського у 1920 р. було засновано Український союз хліборобів-державників. Програмні засади Союзу багато в чому повторювали політичні положення УДХП, єдиною суттєвою відмінністю була ідея, щоб на чолі держави стояв гетьман, влада якого мала бути обмеженою двопалатним парламентом. Як і УДХП, Український союз хліборобів-державників своїм головним завданням вбачав створення української незалежної держави. Однак свою діяльність Союз проводив за кордоном і впливу на перебіг подій в Україні не мав.

Державницькі позиції відстоював і Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян). Ця партія утворилася внаслідок розколу Всеукраїнського союзу землевласників. Розкол відбувся на II партійному з'їзді на початку листопада 1918 р. Причиною розколу стали різні підходи щодо розв'язання земельної проблеми в країні та різне ставлення до ідеї самостійності України. Напередодні з'їзду розколовся Київський осередок, з якого виділилася група на чолі з М. Коваленком. Під час роботи з'їзду навколо неї згурпувалися депутати, які не підтримали ухвалену більшістю резолюцію з аграрного питання та засудили антиукраїнський виступ В. Пуришкевича. Ця група депутатів провела свій окремий з'їзд, на якому організувався Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян)¹⁶.

Політична платформа новоствореного союзу була викладена у «Меморандумі хліборобів-власників і козаків усієї України». Щодо державного устрою документ зазначав, що Україна повинна бути незалежною та суверенною державою з «парламентарно-демократичним правовим устроєм»¹⁷. На чолі держави мав стояти гетьман, якому повинна була належати вся повнота верховної влади. Законодавчі функції мав виконувати сойм, який необхідно було скликати не пізніше 1 лютого 1919 р. Державною вірою проголошувалася православна, і українська церква мала стати автокефальною. Державною мовою визначалася українська мова¹⁸.

У травні 1919 р. Український союз хліборобів-власників (селян) прийняв нову назву – Українська народна партія. Зміна назви партії не змінила її основні політичні постулати, провідним серед яких була незалежна українська держава. Так, партійна програма починалася словами: «Українська Народна Партія визнає, що український народ може тільки тоді використати природні багатства своїх земель, стати багатим і сильним та зрівнятися з іншими культурними народами світу, коли забезпечить собі незалежне національно-державне життя»¹⁹.

У програмі висувалося гасло соборності українських земель – об'єднання всіх історичних і етнічних українських територій в єдину державу. Водночас проголошувалася потреба надання автономії частині українських земель, які мали економічні й побутові відмінності. УНП виступала за скликання Українських Установчих зборів шляхом загального, прямого, рівного, таємного голосування за пропорційною системою виборів. Саме Українські Установчі збори мали визначити державний устрій країни, ухвалити основний закон держави, за яким законодавча влада повинна була належати парламентові, а виконавча – Раді Міністрів. Вибори до земських і міських органів самоврядування також мали проводитися на демократичних засадах. Вищою судовою владою повинен був стати Генеральний Суд. Як запорука законності пропонувався принцип незмінності суддів. Усі громадяни України проголошувалися рівними перед законом незалежно від національності, віросповідання, статі та майнового становища. Партія виступала за скасування всіх привілеїв.

Партійна програма вимагала закріплення за українською мовою державного статусу. Освіта мала вестися для всіх українською мовою. Водночас окремим законом пропонувалося забезпечити права інших мов у школах і навчальних установах. Для православної церкви відстоювався принцип незалежності й самостійності (автокефальності). Водночас необхідним вважалося забезпечення свободи інших віросповідань. Головною опорою державності вважалося утворення сильної армії та флоту²⁰.

УНП стояла в опозиції щодо політики Директорії УНР. Партійна програма зазначала, що тимчасово, поки уряд не стане твердо на принципах демократизму й парламентаризму і не перестане бути вузькопартійним, треба ухилитися від участі в уряді на вищих керівних посадах як у центрі, так і на місцях²¹. Разом з іншими несоціалістичними партіями УНП входила до складу опозиційного Директорії УНР УНДС, який вимагав відмовитися від «трудового принципу» організації влади й перейти на принцип парламентаризму.

Таким чином, серед правих консервативних сил України не було єдиної позиції щодо націона-

льно-державної моделі розвитку України. У цьому таборі можна виділити дві основні групи – проросійську та українську державницьку. До першої належали Протофіс і Всеукраїнський союз землевласників, які стояли на позиції «єдиної неподільної Росії» і сприймали державну незалежність України періоду гетьманату П. Скоропадського як тимчасову ситуацію, прагнучи в майбутньому відтворити спільну з Росією державу. З цього випливало й їх ставлення щодо державної мови. Вони вважали, що українська мова є поки що недорозвиненою мовою й тому роль державної мови мала виконувати російська. З огляду на те, що соціальну базу цих партій становили великі землевласники, підприємці, промисловці, фінансисти, то партії відстоювали цензовий принцип виборів органів місцевого самоврядування, що було значним кроком назад порівняно з виборчим законодавством Центральної Ради.

До другої групи можна віднести УДХП, Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян), УНП. Ці партії головним своїм завданням вбачали сприяння утвердженню української незалежної держави. Вони також відстоювали демократичні принципи організації влади, рівність усіх перед законом. Однак вони не мали реальної можливості для реалізації своєї державницької програми, бо правлячі соціалістичні партії не допускали їх представників до участі в урядах.

¹ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 10.

² Нова Рада (Київ). – 1918. – 25 серпня.

³ Там само. – 22 жовтня.

⁴ Голос Юга (Елисаветград). – 1918. – 3 мая.

⁵ Екатеринославский вестник (Катеринослав). – 1918. – 31 мая.

⁶ Самостійник (Київ). – 1918. – 19 травня.

⁷ Робітничка газета (Київ). – 1918. – 6 серпня.

⁸ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції: В 4-х т. – Прага, 1921. – Т. 3. – С. 30.

⁹ Известия Союза промышленности торговли, финансов и сельского хозяйства. – 1918. – 5 ноября.

¹⁰ Христюк П. Назв. праця. – Т. 3. – С. 119.

¹¹ Нарис програми Української Демократичної Хліборобської партії // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали. – К. : Консалтинг-Фенікс, 1993. – С. 131.

¹² Там само. – С. 135.

¹³ Нова Рада (Київ). – 1918. – 2 листопада.

¹⁴ Там само.

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 66.

¹⁶ Киевская мысль (Київ). – 1918. – 9 ноября.

¹⁷ Нова Рада (Київ). – 1918. – 22 жовтня.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Матеріяли до програми, тактики й організації Української Народної Партії. – К.-Відень, 1920. – С. 9.

²⁰ Там само. – С. 9-10.

²¹ Там само. – С.27.